

AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ŞƏKƏR ƏBDÜLKƏRİM QIZI ORUCOVA

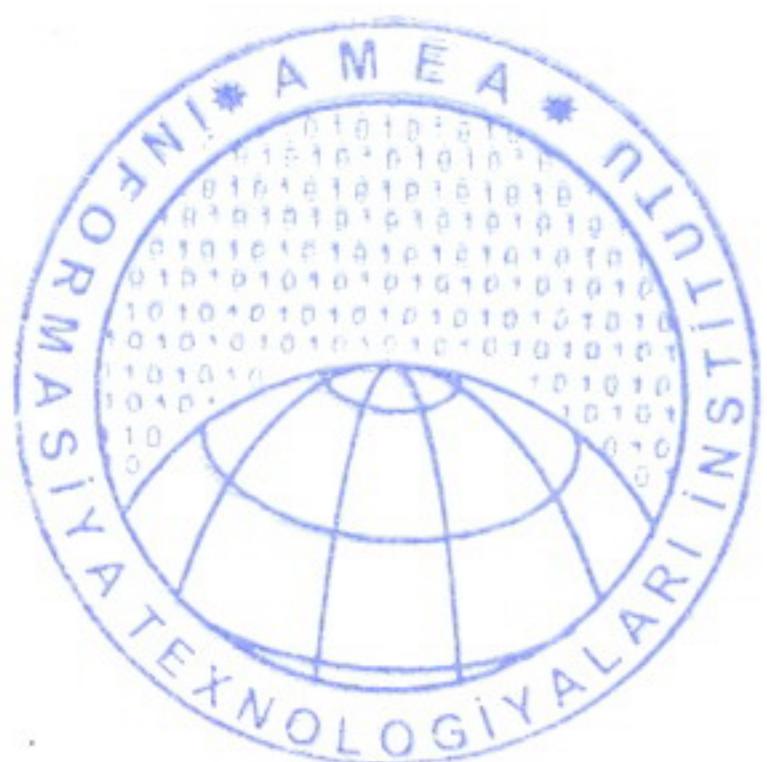
TÜRK DİLLƏRİNDE XİTAB

10.02.06 - Türk dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2007

*Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk
dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir*

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri
doktoru, professor
K.M.ABDULLAYEV

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
T.Ə.ƏFƏNDİYEV

Filologiya elmləri namizədi, dosent
N.S.NOVRUZOVA

Aparıcı müəssisə: *Azərbaycan Pedaqoji Universiteti*

Müdafiə «06» novabr 2007-ci il saat 16⁰⁰ da Azərbaycan
Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində
filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq
fürün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141)
Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat «03» oktyabr 2007-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor: **Q.İ.MƏŞƏDİYEV**

M. Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır; müqayisəli tədqiqatın aparılması zamanı türk dillərinin qrammatik quruluşunun oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilir və bu zaman oxşar cəhətlərin varlığı bu dillərin yaxınlığını sübut edirsə, fərqli cəhətlər hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolunun olduğunu göstərir.

Türk dillərinin qrammatik quruluşunda linqvistik baxımdan maraq doğuran mövzulardan biri də xitabdır. Öyrənilən türk dillərində müxtəlif cür adlandırılan xitablar hər bir dilin sintaktik quruluşunda müəyyən yer tutur. Məlumdur ki, hər hansı bir fikri ifadə etməkdən ötrü danışanla dinləyən arasında kommunikativ nitq əlaqəsinin yaradılması zəruridir. Xitabların da iştirak etdikləri kommunikativ nitq əlaqəsinin yaradılması üçün bir sıra şərtlərin mövcudluğu tələb olunur:

1. Müsahib və ya resipiyyentin şüur və hissələrinə, emosiyalarına təsir göstərməklə onun diqqətini özünə cəlb etmək; 2. Verilən məlumatın dinləyən tərəfindən tam dərk olunması üçün etibarlı zəmin yaratmaq; 3. Resipiyyentə informasiyanın çatdırılmasını təmin etmək.

Qeyd olunan bu tələblər ayrı-ayrılıqla deyil, vəhdətdə götürülməlidir. Belə ki, onlar bir-birini üzvi surətdə tamamlamalıdır. İstər şifa-hi ünsiyyət zamanı müşahidə olunan, istərsə də ayrı-ayrı türk dillərindən əldə etdiyimiz zəngin və rəngarəng dil faktları göstərir ki, bu tələblərdən birinin həyata keçirilməməsi digəri üçün də əngəl törədə bilər və bununla da kommunikativ nitq əlaqəsinin yaradılması mümkünüzsüzləşər. Türk dillərində bu cür nitq əlaqəsi öz təzahürünü xitablarda da tapır. Kommunikativ əlaqənin yaradılması prosesində xitabların cümlədəki mövqeyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xitab cümlə ilə bağlı sintaktik kateqoriyadır. Lakin maraqlı cəhət odur ki, cümlə ilə bağlı olan xitab cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir. Belə bir xüsusiyyət xitabla bağlı müxtəlif maraqlı elmi mülahizə və fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu da hər şeydən əvvəl, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan xitabın cümlənin məzmununa necə təsir etməsindən irəli gəlir. Fikrimizcə, xitabların qrammatik təbiəti və mahiyyətinin aşkarlanması, onların cümlədəki mövqeyinin türk dillərinin materialları əsasında öyrənilməsi zəruridir və xitab haqqında həm mövcud olan, həm də meydana çıxacaq nəzəri fikirlərin sabitləşməsinə kömək edə bilər. Doğrudur, istər Azərbaycan və rus dilciliyində, istərsə də türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında xitaba dair müəyyən elmi araşdırmalar aparılmış,

bu sintaktik kateqoriyaya bir neçə dissertasiya həsr edilmişdir. Lakin bütövlükdə türk dillərinin materialları əsasında xitab müqayisəli şəkildə hələ də tam tədqiq edilməmişdir. Bu baxımdan da aktuallıq kəsb edən mövzunun tədqiqat obyektiñə çevrilməsi zəruriyyəti yaranmışdır. Türk dillərində bu sintaktik kateqoriyanın qrammatik quruluşunun, onun cümlə ilə əlaqəsinin müqayisəli öyrənilməsi, zənnimizcə, xitabla bağlı fikirlərə aydınlıq gətirilməsinə, eləcə də bu sahədə bir sıra dəqiqləşdirmələr aparılmasına təkan verər. Bu baxımdan da araşdırılan mövzunun tədqiqat obyektiñə çevrilməsi zəruriyyəti yaranmışdır. Tədqiqat bütün türk dillərinin materialları əsasında aparılmışdır. Bu diller həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə çox yaxın olmaqla bərabər, fərqli cəhətlərə də malikdir. Belə oxşar və fərqli cəhətlərin xitabların araşdırılması prosesində də aşkarlanması türkoloji baxımdan çox vacibdir. Belə ki, mövzunun həm sinxron, həm də diaxron aspektindən araşdırılması ilə xitabın yalnız müasir türk dillərindəki mənzərəsinin təsviri şəkildə verilməsi deyil, onun tarixi inkişaf yolunun izlənməsi, ayrı-ayrı zaman kəsiklərində malik olduğu spesifik xüsusiyyətlərinin də üzə çıxarılması mümkündür.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Türk dillərində işlənən xitabların müqayisə yolu ilə tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiya işinin məqsədi xitabların bu dillərdəki sintaktik mövqeyini, onların cümlə üzvlərinə münasibətini, leksik-semantik və qrammatik təbiətini aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsəddən irəli gələn konkret vəzifələr isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xitablarla digər həmhüdud kateqoriyaların (mübtəda, vokativlər və həmcins üzvlər, adlıq və ya nominativ cümlə, ara söz və xüsusiləşmələr, əlavələr və nida) ilə oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaqla onlar arasında olan sərhədi müəyyənləşdirmək;
2. Müqayisəyə cəlb olunmuş türk dillərində xitabların leksik-semantik təbiətini, morfoloji quruluş və xüsusiyyətlərini tarixi cəhətdən izləmək və öyrənmək;
3. Türk dillərindəki xitabların zəngin və rəngarəng səciyyəvi üslubi funksiyalarını meydana çıxarmaq.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqində türk dillərinin demək olar ki, əksəriyyətindən istifadə olunmuşdur. Bu dillərdə tədqiq olunmuş xitablar tədqiqatın obyekti, türk dillərində xitabların müqayisəli tədqiqi isə predmetidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti. Türk dilli xalqların inkişafı üçün münbit şərait yarandığı müstəqil dövlətçilik zəminində türk dillərinin də bir-biri ilə tarixi-müqayisəli aspektində öyrənilməsi

zəruridir. Bu baxımdan da dissertasiyada ilk dəfə olaraq xitablar tarixi-müqayisəli planda və bütün türk dillərinin zəngin dil faktları əsasında sistemli şəkildə öyrənilmiş, xitabların müqayisəyə cəlb olunmuş dillərdəki mövqeyi, əhatə dairəsi geniş tədqiq olunmuşdur. Əsərin elmi nəticələrinin türk dillərinin müqayisəli-tarixi sintaksisinin yaradılmasında böyük elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır.

İşin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada xitabların türk dilləri materialları əsasında müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuş ilk əsərdir. Ona görə də elmi qrammatikanın yazılması, türk dillərinin müqayisəli sintaksisinin yaradılmasında bu əsər əməli əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdən ali məktəblərin filologiya fakültələrində, eləcə də ümumtəhsil məktəblərində sintaksis bəhsinin və üslubiyyatın öyrədilməsi işində bir tədris vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın metodу və üsulları. Tədqiqatda müqayisəli metoddan istifadə edilmiş, yeri gəldikcə materiallara tarixi yönündən yanaşılmış, etimoloji təhlilə müraciət edilmişdir.

Dissertasiyada «Qədim türk lüğəti», M.Kaşgarinin, V.V.Radlovun lüğətləri, «Türk dillərinin etimoloji lüğəti», eləcə də bütün türk dillərinin lüğətləri əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Tədqiqat işində müxtəlif türk dilləri qrupuna aid klassik və müasir bədii əsərlərdən, qəzet və jurnal materiallarından da istifadə edilmişdir.

Aprobasiya və nəşr işləri. Tədqiqat işi İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstiutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı 9 məqalə çap olunmuş, müxtəlif simpozium və konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobası siyasi haqqında məlumat verilir. Burada mövzu ilə bağlı nəzəri məsələlər araştırılır, xitabın digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti haqqında bəhs olunur. Xitabın türk dilləri arealında araştırılmasının elmi-nəzəri əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, onun obyektiv və sintaktik mahiyyətinin açılması və aydınlaşdırılmasına da diqqət yetirilir.

Dissertasiyanın I fəsli «Türk dillərində xitab və həmhüdud

kateqoriyalar» adlanır. «Xitabın tədqiqi tarixinə bir nəzər» adlanan birinci yarımbaşlıqda xitabın tədqiqi tarixinə ekskurs edilir və onun dilçilikdə, o cümlədən, türkologiyada yeri və tutduğu mövqe ətraflı şəkildə araşdırılır. Tədqiqat işində xitabın öyrənilməsinin qədim tarixə malik olması, rus dilçilərindən M.V.Lomonosovun, A.X.Vostokovun əsərlərində «çağırış halı» («звательный падеж») kimi verilməsi öz əksini tapmışdır.

«Обращение»- («xitab») sintaktik termini ilk dəfə F.İ.Buslayevin yazdığı «Rus dilinin qrammatikası» adlı əsərində işlədilmişdir. F.İ.Buslayev xitabı dilçiliyin sintaksis şöbəsində tədqiq etməyə səy göstərsə də, çağırış halını ismin adlıq halından ayırd edə bilmədiyini yazırı: «...indi biz ismin adlıq halını çağırış halından ayıra bilmirik».¹ Beləliklə, xitab, bir termin kimi F.İ.Buslayevin sayesində terminologiyada sabitləşib qalsa da, xitabın spesifik xüsusiyyətləri onun tərəfindən tam açılmışdır. A.A.Potebnya da xitabların əsl mahiyyətini aça bilmədiyindən, onu mübtədanın sintaktik funksiyaları ilə qarışdırılmışdır.² D.N.Ovsyaniko-Kulikovski xitabı cümlə ilə yanaşma əlaqəsində ola bilən, lakin cümləyə daxil ola bilməyən söz və söz birləşmələrinin tərkibində tədqiq etmişdir.³ A.M.Peşkovskiyə görə isə, xitablar, «orqanizmə girib qalan gülə kimi, onlara sığınacaq verən cümləyə daxil olan yabançı ünsürlər olaraq qalmaqdadır».⁴ A.A.Şaxmatov xitablardan bəhs edərkən yazırı: «Xitab, danışanın dinləyənə müraciəti zamanı ikinci şəxsə uyğun gələn söz və ya söz birləşmələridir. Onlar cümlədən kənarda olduqlarından cümlə üzvü də hesab olunmurlar. İkinci tərəfdən, xitablar, təsadüfi hallarda cümlənin xüsusi növü hesab edilə bilərlər».⁵

A.Q.Rudnev xitablara özünəməxsus şəkildə yanaşaraq onları nə baş, nə də ikinci dərəcəli cümlə üzvləri kimi deyil, cümlə ilə xüsusi qarşılıqlı əlaqədə olan «cümlənin xüsusi üzvləri» adı ilə tədqiq etmişdir.⁶ Rus dilçiliyində xitaba fərqli nöqteyi-nəzərdən yanaşan Q.P.Torsuyevin də fikirləri maraqlıdır. Uzun müddət xitabı intonasiya baxımından aşdırılan dilçi bu kateqoriyanın «müstəqil kommunikativ tip» olması qənaətinə gəlmışdır⁷ V.P.Proniçev də Q.P.Torsuyevin və B.P.Ardento-

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., с.209.

² Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1-2, М., 1958, с.101.

³ Руднев А.Г. Указ. соч., с.211.

⁴ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, с.20.

⁵ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Изд. 2, Л., 1941, с.261.

⁶ Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959, с.17.

⁷ Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. М., 1950, с.242.

vun⁸ fikrinə tərəfdar çıxaraq ünsiyyət zamanı ehtiyac duyulan dil vahidlərinin, o cümlədən xitabın araşdırılmasında intonasiyanı vacib saymışdır.⁹

Xitabların cümlədə tutduğu mövqe, müəyyən hallarda (daha doğrusunu desək, çox vaxt) mübtədanın ekvivalenti kimi çıxış etməsi, digər tərəfdən isə bir sıra sintaktik kateqoriyalar - mübtəda, adlıq cümlə, vokativ cümlə, həmcins üzvlər, ara söz, əlavə, xüsusiləşmə, nida ilə eyniləşdirilməsi və ya onlarla qarışdırılması bütün dilçilikdə olduğu kimi, türkologiyada da bir sıra mübahisələr doğurmuşdur.

Xitablar cümlənin digər üzvləri ilə sintaktik əlaqələrlə bağlanmadığından cümlə üzvü də hesab olunmurlar. Lakin bu fikrə etiraz edənlər də vardır. Müasir rus dilində xitablardan bəhs edən T.T.Əl-Qədimi göstərir ki, sintaktik əlaqələrin üç növü söz birləşmələrinə aiddir və cümlənin cümlə olması üçün üç əlaqə növündən başqa, əlavə əlaqələr də olmalıdır. Müəllif bu nəticəyə gəlir ki, xitablar cümlənin nə baş, nə də ikinci dərəcəli üzvü deyil, lakin formal əlaqə göstəricisi olmayan «xüsusi növüdür».¹⁰

Bələ bir fikrə A.Q.Rudnevin əsərlərində də rast gəlmək olur. Müəllifin fikrincə, xitab, cümlədən kənardə mövcud deyildir; sözlər arasındaki əlaqəni uzlaşma, idarə və yanaşma ilə bağlamaq doğru olmaz. A.Q.Rudnev Əl-Qədimidən bir qədər də irəli gedərək ara söz və xitabları «grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər» adı altında deyil, «cümlənin mürəkkəbləşməsi» başlığında öyrənmiş, xitablarla ara sözlərii həmcins üzvlərlə bir bölgüdə təsnif etmişdir.¹¹

A.R.Sayfullayev «Müasir özbək ədəbi dilində ara üzvlər» adlı məqaləsində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan ara söz və xitabları türkologiyada ilk dəfə olaraq «cümlənin üçüncü dərəcəli üzvləri» kimi təqdim edir və bunların cümləyə xüsusi intonasiya ilə bağlandığını göstərir. Müəllif yazır: «Ara söz və ümumiyyətlə, qrammatik cəhətdən cümlə ilə əlaqədar olmayan sözlər cümlə üzvləridir. Əlbəttə, onlar baş və ikinci dərəcəli üzvlərin funksiyalarını yerinə yetirmirlər. Ona görə də bunları cümlənin üçüncü dərəcəli üzvləri adlandırmaq daha məqsədə uyğun olardı».¹²

⁸ Ардентов Б.П. Контактирующие слова // Уч. Записки Кишиневского ун-та, Т.XV, Кишинев, 1955, с.95.

⁹ Проничев В.П. Синтаксис обращения. Л., 1971, с.95.

¹⁰ Аль-Кадими Т.Т. Обращение в современном русском языке. АКД., Б., 1968, с.8.

¹¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1968, с.209-219.

¹² Сайфуллаев А.Р. Вводные члены в современном узбекском литературном языке.-В кн.: «Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками». Б., 1972, с.61-69.

Azərbaycan dilciliyində ara söz və xitablar «qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlanmayan sözlər» adı altında öyrənilmişdir. Lakin müəyyən izahlarda xitab və ara sözlərin, qismən də olsa, cümlə üzvləri ilə bağlandığı qeyd olunmuşdur. Məsələn, Y.Seyidov müəyyən qrup xitablardan danışarkən nümunələr gətirir (uçan quşlar, durnalar, Təbriz) və yazar ki, «bu cümlələrdə uçan quşlar, durnalar, Təbriz sözləri mənaca II şəxsi bildirdiyi kimi, həmin sözlərin aid olduğu cümlənin xəbəri ilə də həm formaca, həm də ikinci şəxslə uzlaşır».¹³ Deməli, burada da uzlaşmanın olduğu dolayısı yolla göstərilir. Ə.M.Cavadov xitabın cümlə və onun üzvləri ilə həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən bağlandığını qeyd edir. Əlbəttə, o, burada cümlə üçün əsas olan üç sintaktik əlaqəni (uzlaşma, idarə, yanaşma) deyil, dilcilikdə qeyd olunan nisbi (relyativ) əlaqəni nəzərdə tutur.¹⁴

Digər türk dillərində də xitablar haqqında bir sıra araştırma və tədqiqat işləri aparılmışdır. Qazax dilində xitab «cümləni mürəkkəb-ləşdirən elementlər» kimi tədqiq edilmişdir.¹⁵ A.K.Kaydarov xitabları ekspressivlik bildirən sözlər kimi leksika bəhsində tədqiq etməyi məqsədə uyğun saymışdır.¹⁶ Digər qazax dilçisi B.Xasanov isə xitabi sosiolinqvistikanın tədqiqat obyekti hesab etmişdir.¹⁷ Özbək dilində xitablardan daha çox danışışq dili bəhsində danışılmışdır.¹⁸ Qırğız dilində I.Jakırov xitabı uzun müddət sintaksis bəhsində öyrənmişdir.¹⁹ Qaraqalpaq dilində xitablar sintaksisin tədqiqat obyekti olmuş və başlıca olaraq, müxtəlif intonasiya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə üstünlük verilmişdir.²⁰ Müasir tatar ədəbi dilində isə xitablar öncə cümlənin müstəqil üzvü kimi öyrənilmiş²¹ daha sonra isə mətn sintaksisində tədqiq edilmişdir²².

Beləliklə, bir qayda olaraq, bütün tədqiqatçılar rus dilciliyindən

¹³ Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis. B., 1959, s.417.

¹⁴ Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili, 111 c., Sintaksis, B., 1981, c.311.

¹⁵ Амироп Р.С. О казахской разговорной речи //CT., 1972, №5, с.103-108.

¹⁶ Кайдаров А.К., Садвакасов F., Талипов Т. Назирки заман уйғур тили. Алмута, 1963, с.106.

¹⁷ Хасанов Б. Обращение как объект исследования социолингвистики.-В кн.: «Тюркское языкознание». Ташкент, 1985, с.211-214.

¹⁸ Уринбоев Б. Ўзбек тили сўзлāшув нутқи синтаксиси масалалары. Тошкент, 1974, с148.

¹⁹ Жакыпов Ы.Азыркы кыркыз дилинин жёнököй сүйлөмүнүн синтаксиси. «Кыркызокуупедмамбас», 1958.

²⁰ Xəzirki karakalpak tili. Sintaksis, Nökös, 1986.

²¹ Закиев М.З. Обращение.-В кн.: «Современный татарский литературный язык». М., 1971, с.287.

²² Зәкиев М.З. Хәзерге татар ədəbe tele (sintaksis). Казань, 1966, с.258.

gələn bu fikrə istinad ediblər ki, xitab qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı deyil. Yalnız Ə.Cavadovun qeyd etdiyi kimi, xitab cümlə ilə həm *məntiqi*, həm də *grammatik* (kursiv bizimdir – Ş.O.) cəhətdən bağlıdır.²³

Göründüyü kimi, xitab istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada sintaksisin tam öyrənilməmiş əsas kateqoriyalarından biridir. Sintaksisə dair yazılmış əsərlərdə xitab tədqiq olunsa da, xitabla bağlı dissertasiyalar yazılsa da, bu əsərlərdə xitabin sintaktik vəzifəsi, ifadə vasitələri, üslubi keyfiyyətlərindən bəhs olunsa da, bu sintaktik kateqoriya ilə əlaqədar mübahisəli məsələlər yenə də qalmaqdadır. Bu da xitabin cümlədəki rolü, onun cümlədəki fikrə münasibəti ilə izah oluna bilər. İlk baxışdan «cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlanmayan xitabin cümlə ilə bağlılığı necədir?» - sualı açıq qalır. Xitabin cümlə ilə qrammatik cəhətdən bağlanmayan digər sintaktik vahidi – ara sözlərdən fərqi tam açılmamışdır. Belə ki, xitab da, ara sözlər də nitq prosesinin təzahürüdür. Ünsiyyət zamanı bu konstruksiyalardan istifadəyə istər-istəməz ehtiyac duyulur. Xitabin atılıraq cümlədə işlənməməsi məzmunə bir o qədər də xələl gətirmir; deməli, xitab, situasiyadan asılı olaraq cümlədə işlənə də bilər, işlənməyə də. Ara sözlər isə cümlədən kənardə işlənə bilmirlər. Çünkü ara sözlərin mahiyyəti məhz baş və ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyi cümlədə açıqlana bilər. Xitabla ara sözləri bir-birindən fərqləndirən ən əsas fərq budur.

Xitab cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmadığı üçün heç bir qrammatik dəyişikliyə də məruz qalmır, ismin adlıq halında işlənir və heç bir suala cavab vermir. Məsələn: Azərb.: – *İlyas müəllim*, tanış olun (İ.Fərzəliyev); türk: – Bu ne tevir cuvap, *kızlar* (O.Kemal); türkmən: – *Oğlum*, ağaşa qulak as (A.Durdiev); qaqaуз: - Saa ol, *Kosti*, - şükür etti, genə dä girdi trolleybusa (D.Kara Çoban); özbək: – *Kızlar*, Kator üynab kelinq, bir-iki bor üynab kelinq (S.Abdulla); qazax: – Beri kel, *kara töbet!* – den akırıp jiberdi (F.Mysirepov); qırğız: – *Beqim!* Totiqinde ördök jüröt (K.Jantösöv); uyğur: – İsliriŋ қandaq, *Bəxtiyar* – dəp soridi (J.Musayev) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu cümlələrdəki müəyyən məqsədlərlə işlənmiş *İlyas müəllim*, *kızlar*, *oğlum*, *Kosti*, *kara töbet*, *beqim*, *Bəxtiyar* sözləri xitab olmaqla, əsasən, ikinci şəxsə müraciətlə işlənmişdir. Bu cümlələrin xəbərləri də xitablarla deyil, məzmunca ikinci şəxsin təki və ya cəmi ilə uzlaşmışdır. Bəzən isə xitablı cümlələrdə mübtəda işlənən zaman xəbər mübtəda ilə uzlaşır. Fikrimizi

²³ Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili, 111 c., Sintaksis, B., s.311.

nümunələrlə izah edək: Azərb.: – *Yoldaş komandır!* Biz cəbhəyə gedirik (M.Hüseyn); türk: – Onun akı ermez, *efendi*, bizler cailiz (O.Kemal); türkmən: – *Ey kerimli kadir Xuday*, qaribim sana tabşırdıım (Şasenem Qarıp); qaqauz: – Biz de olsak, *mari Kalina*, - yapardık (N.Baboqlu).

Bu cümlələrdəki *yoldaş komandır*, *efendi*, *ey kerimli kadir Xuday*, *mari Kalina* xitabları ikinci şəxsə aid olsalar da, cümlələrdəki *gedirik*, *cahiliz*, *yapardık* xəbərləri (bəzi mübtədalar buraxılsa da) birinci şəxsin cəmini bildirən *biz* mübtədası ilə uzlaşmışdır. Fərq özünü yalnız türkmən dilindəki nümunədə göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, xitablı cümlələrdə ikinci şəxs əvəzliyinin işlənməməsi çox zaman tədqiq olunan dillər üçün xarakterik haldır və əldə edilən materiallar bizə onu deməyə əsas verir ki, bu hal türk dillərində çox geniş yayılmışdır.

Xitablar haqqında fikir müxtəlifliyi, mülahizələrin yekdil olmaması, haçalanması onu göstərir ki, türk dillərində xitablar tədqiqat obyekti kimi çox maraqlı dil kateqoriyasıdır və özünün tam həllini gözləyən dilçilik məsələlərindəndir.

Xitab, hər seydən əvvəl, danışq aktı zamanı müəyyən şəxsə müraciət, çağırışdır. Bu, tədqiqata cəlb edilən bütün türk dillərində aydın görünür: Azərb.: - *Qardaşoğlu*, sənə əvvəl də dedim, indi də deyirəm, bura öz evinizdir (İ.Əfəndiyev); türk: - *Huylanma*, *efendi*, bilmedim (O.Kemal); türkmən: - *Sapar aqa*, atı münüp qiden Dirdidimi? – diyip soradı (X.Cariyev); qaqauz: - *Filço*, küsme, *kardaşım*, (N.Baboqlu); qazax: - *Bayjeke-ay*, öziñdey öjet kökemisin meni? (Oyan ölke); qırğız: - *Jaşa*, *balam*, *jaşa* - deqen kariyalardin ündörü çıktı (K.Bayalinov); uyğur: - *Amanqül*, İskəndərnij ilqərki iş ornidin yotkilip kətkənligi həmmizni həyran kaldurdi – «*Amangül*, İskəndərin iş yerini dəyişdirməsi bizim hamımızı çox təəccübəndirdi»; salar: - *Ey Masembu*, men sini ētis na köki ta čuxarpagē, maňa jikusysäjä pir yüz kelär – “*Ey Masembu*, mən səni buradan çıxararam, mənim yeməyim yüz sərçədir”; tatar: - *Tukta*, *ey atuvçıl!* Sin mina kagılma, minem yönge çikkan behetsezlekte eşen bulmasın! – “*Toxta*, *ey köpək*, sən mənə bulaşma, mənim başıma gələn bədbəxtliklərdə sənin payın olmasın”(R.Möhemediyev) və s.

Müxtəlif türk dillərindən gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, dilin əlvanlıq və rəngarəngliyini, ekspressiv çalarlığını, intonasiya və melodikliyini təmin edən xitablar türk dillərində böyük əhəmiyyət kəsb edən zəngin *grammatik-leksik* və *semantik-üslubi kateqoriyadır*. Lakin bu kateqoriyanı əhatə edən və bir növ onun cazibə qüvvəsinin təsirində olan həmhüdud kateqoriyaları araşdırmadan, onların ümumi

və fərqli xüsusiyyətlərini aşkarlamadan xitabların obyektiv mahiyyətini açmaq, onların qrammatik mövqeyini dəqiqləşdirmək qeyri-mümkündür. Çünkü istər canlı danlışıqda, istərsə də bədii ədəbiyyatdakı əsərlərin dilində ilk baxışdan eyni görünən, əslində isə mahiyyətcə bir-birindən fərqlənən dil faktları çoxdur. Bunlara xitab və vokativlər, xitab və adlıq (nominativ) cümlə, xitab və mübtəda, xitab və həmcins cümlə üzvləri, xitab və əlavələr, xitab və nida və s. daxildir. Buna görə də tədqiqat işinin I fəslində xitab və onunla həmhüdud kateqoriyalardan danışılması zəruriyyəti meydana çıxmış və bu məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. I fəslin ikinci yarımbaşlığı xitab və vokativlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Vokativlər haqqında rus dilçiliyində ikifikirliliyin olması onların dilçilikdə müəyyən status almalarına əngəl törətmüşdir. Burada A.A.Şamatov, V.V.Vinoqradov, A.M.Peşkovski, A.B.Şapiro, E.M.Qalkina-Fedoruk, A.N.Qvozdev, A.M.Finkel və N.M.Bajenov, A.F.Kulaqin, V.V.Babaytseva, N.S.Valqina və s. bu kimi görkəmli rus dilçilərinin vokativlər haqqındaki fikirləri nəzərdən keçirilərək sistemləşdirilmiş, müəyyən intonasiya, hiss və həyəcanla deyilən kommu-nikativ funksiyalı cümlə-xitabların xüsusi xitablardan ayrılaraq «vokativ cümlə» adını qazanmasında A.N.Peçnikovun xidmətinin olduğunu göstərilmişdir.²⁴ Bəzi dilçilərin (M.R.Cahangirov, Q.Kazimov) vokativ cümlələri «üzvlənməyən cümlələr» kimi qəbul etmələrindən bəhs olunmuşdur.²⁵ Vokativlər barədə Azərbaycan və özbək dillərində də bir sıra araşdırmların²⁶ aparılmasına baxmayaraq bu sintaktik kateqoriyalar arasındaki sərhədin tam müəyyənləşdirilməməsinə də toxunulmuş və qeyd olunmuşdur ki, bir çox alımlar tərəfindən sadə cümlənin xüsusi növü kimi qəbul edilən vokativ cümlələr türkologiyada kifayət qədər öyrənilməmiş və nəticədə xitablarla qarışdırılmışdır. Xitab və vokativlərin müəyyən dilçilər tərəfindən qarışdırılması indiyə qədər də davam etməkdədir.²⁷

²⁴ Печников А.Н. К вопросу о смысловых и грамматических связях обращения в предложении // Уч.зап.Куйбышев ского Гос. Пед. Инс-та, вып. 40, Куйбышев, 1963.

²⁵Cahangirov M.P. Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr // Dilçilik məcməsi, XI Vc., B., 1960, c.45; Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. B., 2000, s.210.

²⁶Adilov M. Azərbaycan dilində vokativ sözlər // M.F.Axundov adına ADPI-nin Elmi əsərləri, B., 1986; Cahangirov M.P. Göst.əsəri; Сулайманов А.Х. Узбек тилида атоб гап, ундалма вя вокатив гаплар. Самарканд, 1966; Мирзоев Э. Просодический анализ вокативных единиц английского и азербайджанского языков. АКД, Б., 1988.

²⁷ Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. DDA, B.,2005, s.24.

Təktərkibli cümlələrin bir növü hesab edilən, forma və məzmun cəhət dən çox zəngin xüsusiyyətlərə malik olan adlıq (nominativ) cümlələrin xitablarla həmhüdudluğunu məsələsi də maraq doğurduğundan I fəslin «Xitab və adlıq (nominativ) cümlələr» adlı üçüncü yarımbaşlığı xitab və adlıq cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

I fəslin «Xitab və mübtəda» adlı dördüncü yarımbaşlığı altında xitabın mübtəda ilə oxşar və fərqli cəhətləri zəngin dil nümunələri əsasında araşdırılır, müxtəlif olan hər iki sintaktik kateqoriyanın bir-biri ilə eyniləşdirilməsi səbəbləri göstərilir.

I fəslin «Xitab və cümlənin həmcins üzvləri (paralel komponentləri)» adlanan beşinci yarımbaşlığında deyilir ki, xitabın xüsusi morfoloji kateqoriya kimi təzahür forması mövcud olmasa da, bu sintaktik kateqoriya əsas nitq hissəsi ilə, o cümlədən, isim, sıfət, say, əvəzlik, fəlin təsrif olunmayan formaları (feli sıfət, məsdər) ilə ifadə olunur. Bu da xitabları müəyyən cəhətdən cümlə üzvlərinə yaxınlaşdırır. Belə ki, bu və ya digər nitq hissəsi ilə ifadə olunan hər hansı cümlə üzvü kimi, xitablar da həmcins ola bilir. Məhz həmcins xitablar vasitəsilə danışan dinləyənə müxtəlif çalarlıqlarla müraciət etmək imkanı qazanır.

Həmcins üzvlərdən danışarkən paralel komponentlərdən də danışılmışdır. Cümlə quruluşundakı həmcins üzvlərlə paralel komponentlərin oxşar və fərqli cəhətləri K.M.Abdullayev tərəfindən hərtərəfli tədqiq olunduğundan²⁸ biz bu məsələnin tam təfərrüatına varmamış, xitabların həmcinsliyinin cümlə quruluşuna təsiri ilə əlaqədar onu qeyd etməyi zəruri bilmışik ki, həmcins üzvlərdə olduğu kimi, həmcins xitablarda da uzlaşma əlaqəsi olduğundan həmcins xitablar cümlənin xəbəri ilə asanlıqla zaman münasibətinə girə bilirlər. Həmcins xitabların türk dillərində işlənmə dairəsi çox geniş və rəngarəngdir. Müqayisəyə cəlb olunan dillərin zəngin dil faktları da bu dillərdə işlənən həmcins xitabların müxtəlif quruluşa malik olduğunu bir daha sübut edir.

I fəslin «Xitab və əlavələr» adlı altıncı yarımbaşlığında əlavəli xitabların cümlənin həmcins üzvləri ilə qarışdırıldıqından bəhs edilir, eləcə də hər iki sintaktik kateqoriyanın oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilir.

I fəslin «Xitabların cümlədə yeri və orfoqrafik xüsusiyyətləri» adlı sonuncu yarımbaşlığı altında bütün türk dilləri üçün xarakterik olan cəhətdən - prepozisiyada gələn xitablar üçün imperativ melodikanın üstünlüyündən, interpozisiyadakı xitablarda danışanın resipyentə olan

²⁸ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. B., s.58-74.

münasibətindən bəhs edilir; postpozisiyada işlənən xitabların intonasiyasının xarakterinin isə onların daxil olduğu cümlənin növündən asılı olduğundan danışılır.

Dissertasiyanın II fəsli «Türk dillərində xitabların qrammatik ifadə vasitələri və leksik-semantik xüsusiyyətləri» adlanır. Xitabların həmhüdud sintaktik kateqoriyalara münasibəti və fərqləndirici əlamətləri onların qrammatik ifadə vasitələrində də öz əksini tapır. Türk dillərində xitabların qrammatik ifadə vasitələrinin zəngin və rəngarəng olduğunu nəzərə alaraq onların morfoloji yolla ifadə vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1) isimlərlə; 2) sıfətlərlə; 3) saylarla; 4) əvəzliklərlə; 5) fəlin təsriflənməyən formalarından olan feli sıfət və məsdərlə; 6) nidalarla; 7) vokativlərlə ifadə olunan xitablar. Sintaktik yolla isə xitabın, əsasən, təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu qeyd edilmişdir. II fəsildə göstərilir ki, isimlər xitabların ən çox ifadə olunduğu nitq hissəsidir. Əlavə olaraq onu da deyə bilərik ki, bütün isimlər istisnasız olaraq xitab rolunda çıxış edə bilir..Burada isimlərlə ifadə olunmuş xitablar türk dillərindən əldə etdiyimiz materiallar əsasında qruplaşdırılmışdır.

«Leksik məzmununda əlamət və ya keyfiyyət daşıyan sıfət türk dillərində geniş yayılmışdır. Sıfətin məna və quruluş xüsusiyyətləri, dərəcələri və sintaktik vəzifəsi yalnız oğuz qrupu türk dillərində oxşar əlamətlərə malik olsa da, bu və ya digər formanın əlamətin fərqli cəhətləri və işləkliyi baxımından müxtəlifliyi də vardır».²⁹ Bu xüsusiyyət sıfətlərlə ifadə olunmuş xitablarda da müşahidə edilir. Burada əsl və nisbi, fonomorfoloji yolla əmələ gələn sıfətlərlə ifadə olunan sadə və mürəkkəb xitablardan da geniş bəhs olunur.

Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də ən sabit, dəyişməz kateqoriyalardan olan saylar özünəməxsus xüsusiyyətləri qoruyub saxlamışdır. Əlbəttə, «oğuz qrupu türk dillərində sayların quruluşu, mənası və sintaktik vəzifələri digər türk dil qruplarından o qədər də kəskin fərqlənmir. Lakin bununla bərabər oğuz qrupu saylarının hər biri saylara munasibət baxımından fərdi xüsusiyyətləri ilə də seçilir». ³⁰ Sadalanın bu xüsusiyyətlər saylarla ifadə olunan xitablarda da özünü göstərir.

Əvəzliklərlə ifadə olunan xitablar real məzmuna malik olma-

²⁹ Cəlilov F. Sıfət. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfologiya, II h., B., 1986, s.23-24.

³⁰ Abdullayev K.M. Say. (Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Morfologiya), II h., B., 1986, s.34.

dıqlarından, çox vaxt özündən sonra konkretləşdirici sözlərlə aydınlaşdırılır. Əvəzliklərlə ifadə olunan xitablar da cümlənin digər üzvləri arasında bir sıra məna münasibətləri yaranan əsas sintaktik vasitələrdəndir. Türk dillərində əvəzliklərlə ifadə olunan xitablar əldə edilən dil materialları əsasında qruplaşdırılmış, qədim abidələrdə kentü // kəndü // kəntü şəklində işlənən və türk dillərinin çoxu üçün səciyyəvi olan *kendi* əvəzliyinin maraqlı tarixcəsindən də danışılmışdır.

Xitabların təsriflənməyən fel formaları (feli sıfət, məsdər) ilə ifadəsi də xüsusi maraq doğurur. Bu vaxta kimi nəşr olunan dilçilik ədəbiyyatında felin təsriflənməyən formalarından yalnız feli sıfətin xitab funksiyasında çıxış etməsi qeyd olunmuşdur. Halbuki, müşahidələr türk dillərində feli sıfətlərlə yanaşı, məsdərlərin də cümlədə xitab rolunda işləndiyini göstərir.

Felin təsriflənməyən formalarından biri – məsdərlə ifadə olunan xitablara da türk dillərində rast gəldiyimizdən, bununla əlaqədar müəyyən fikir söyləməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Maraqlıdır ki, istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilciliyində bu məsələyə toxunulmamış, xitabların məsdərlərlə ifadəsi məsələsi sanki unudulmuşdur.

Dil faktlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, xitabların məsdərlərlə ifadəsinə təkcə Azərbaycan və qismən türk dillərində rast gəlmək mümkündür. Məsələn: Azərb.: - *Yaşamaq, yaşamaq*, nə ağır yük oldun mənə (M.İbrahimov); - *Sürünmədən yaşamaq*, sən hər kəsə nəsib deyilsən (M.Müşfiq); türk: - *Kaçmak, koşarak kaçmak*, benim tek kurtuluşumsun sen (N.Hikmət).

Toplanmış materiallardan çıxış edərək deyə bilərik ki, türk dillərində nidalar da substantivləşərək xitab kimi işlənə bilir və cümləyə müxtəlif emosionallıq çalarları verir. Bu zaman daha çox *ey, e, əy, eye, av, xə* nidalarından istifadə olunur.

Türk dillərində xitabların ifadə vasitələrindən biri də vokativlardır. Xitab vəzifəsində çox zaman *ada // ədə, ayə // əyə, ə // əşि // əşşi // əkşi, aaz // ağəz, a gədə // a gəda, qadasi, balası, maral, ceyran, ciyər, can-ciyər, jön-jökör* kimi sözlər işlənir.

II fəslin ikinci yarımbölməsi «Türk dillərində xitabların leksik-semantik xüsusiyyətləri» adlanır. Türk dillərində xitablar leksik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, bu dillərin bəzisində yaşıdan, cinsindən, yaxud tutduğu mövqedən asılı olaraq müraciət olunan obyektə aid xitablar bir qayda olaraq xüsusi sözlərlə ifadə olunur. Bir sıra türk dillərində (qazax, qırğız, uyğur) xitablar ən çox I şəxs mənsubiyət şəkilçili isimlərlə ifadə olunur. Bəzi

sözlər sonuna - *tay*, - *jan* şəkilçiləri artırılmaqla o dillərdə xitab kimi sabit-ləşmişlər: *ḳalḳam* (əzizim), *bayrim* (ciyərim, bağrim), *ḳarağım*, *çırağım* (çıraqım), *botam* (əzizim), *ḳozım* (quzum), *balajanım* (balacan, əziz balam), *ağay*, *apay*, *ağatay*, *ḳalḳatay*, *eketay*, *jarkinım*, *erkejon* və s. M.B.Balakayev bura «joltastar» və «azamattar» sözlərini də daxil edir.³¹

Bu tipli sözlərdən bəziləri türk dillərdə öz müstəqil mənalarını itirərək, vokativliyə meyl göstərir və elə bir formaya düşürlər ki, onların mənşəyini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Buna görə də biz bu fəsildə bir sıra belə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışmağı məqsədə uyğun hesab edirik.

Tədqiqatlar göstərir ki, oğuz qrupunun türk və qaqauz dillərdə şəxsə müraciət olunarkən xitabdən əvvəl *bre* // *bire*, *bra* // *bre* söz hissəciyindən istifadə olunur. Məsələn: türk: - Kulağışma, *bre herif*; - Canıyın bülbülü sağ olsun, *bire bacı* ... dediler (O.Kemal); qaqauz: - Dinnenmektän kaçmak olurmu, *bre kardaş?* (N.Baboqlu) və s.

Bre // *bire* söz hissəciyindən xitabla birgə istifadə olunması Azərbaycan dilinin yazılı abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»da sürəkli işlənən *mərə* müraciət forması ilə səsləşir. Məsələn: Beyrək aydır: - *Mərə Çoban!* Bu ağacı neylərsən?; - *Mərə qızlar!* Bu yigit nə yigitdir? (KDQ).

Türkologiyada, eləcə də qorqudşunaslıqda geniş mübahisə obyektiñə çevrilən *marə* // *mərə* sözünə bir sıra dilçilərin (A.Həsənov, K.Vəliyev, Q.Kazımov, A.Hacıyev, Ş.Cəmşidov, V.Adilov, G.Qərənfil) münasibəti verilir. Bütün ehtimalların təqdirəlayıq olduğunu qeyd edərək belə qənaətə gəlirik: *mərə* sözü də *xan*, *xanum*, *bəy*, *bəgim* (bəyim), *bikə*, *məlikə*, *xatun*, *ağa* və s. sözlər kimi çox zəngin olan dilimizin daşlaşaraq leksikləşmiş müraciət formalarından olub, zaman keçdikcə arxaikləşən və dilin lüğət fondunu əvvəlcə tərk edib, sonra isə yenidən tədricən dönməyə başlayan çoxsaylı söz-xitablarımızdır. Uyğur dilindəki *baynurə*, qazax dilindəki *baybiše* də bu qəbildən olan xitablardır.

Yakut dilindəki *xatin* sözü öz leksik mənasını dəyişərək müasir yakut dilində «ağcaqayın» mənasında işlənir. V.V.Radlovun lüğətində bu söz ciğatay mənşəli *atun* formasında, - «*savadlı qadın*», «*müəllimə*», «*imam arvadi*» mənalarında verilmişdir.³² Yakut dilində elə sözlər var ki, onlar kecid xarakterli sözlər adlanır. Belə sözlər ekspressivlik,

³¹ Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, с.223.

³² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санктпетербургъ, 1893, т.,1, ч.,1, 463.

münasibət bildirən xitablar üçün də xarakterikdir. Məsələn: *h>s keçidində: kih – deyəndə «yaxşı kişi» mənasında başa düşülür, kisi – mənfi çalarlı münasibət bildirir: (дууha – «insan», дууса – «сәфәх, гибәсәр») – Татьяна, дууса, ким дуэн этей, Кэнчээри дуэн этэ буолбат дуо? – “Tatyana, gicbəsər (səfeh), bəs sənin tanışın nə oldu, gərək ki, onun adı Kençeri idi?” («Хотугу сулус» – «Qütb ulduzu» jurnalı).*

Xanım xitabının cəm forması yakut dilində n>t keçidində ikiqat cəm şəkilçisi ilə də işlənir: хотут+тар+быт (-быт - yakut dilində birinci şəxs cəm şəkilçisidir və bu dildən savayı heç bir türk dilində yoxdur) Q.A.Nikiforov bu şəkilçinin keçici cəm şəkilçisi olduğunu göstərmışdır³³ Q.D.Sanjeyevə görə, bu monqol dillərinə xas olan göstəricidir.³⁴ L.N.Xaritonovun da bu barədə maraqlı mülahizələri vardır.³⁵

Türk dillərində işlənən *kisi* xitabı da leksik cəhətdən maraqlı doğurur: *ə // əşı // əşsi // əkşı // kişi*. Bu söz də tarixən qədimdir və «Kitabi-Dədə-Qorqud»dan gətirdiyimiz aşağıdakı nümunədə *kisi* sözünün qadınlara xitabən də işləndiyi görünür: «*Anam kişi, qızım kişi!* Ala danla yerindən duru gəldim, oğlumu tutdurdunmu?» [KDQ,102]. Cox maraqlıdır ki, *kisi* sözü «KDQ»-da qadın cinsi bildirən isimlərlə yanaşı işlədilmiş, «adam» mənasını bildirmişdir: ... gördülər kim, bir *xatun kişi* gəlir [ДТС, 99]. Bu da təsadüfi deyil. M.Kaşgarinin lüğətində də bu söz (kişi) «arvad» mənası kəsb edərək işlənmiş və «arvad almaq» - «kişi almaq» kimi qeydə alınmışdır. Müasir qırğız dilində işlənən *kempir // keçek// kesek* – «qoca qarılar» qoşa sözünün bir sıra türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqi göstərmişdir ki, *keşek// kesek* – «qız-gəlin» qoşa sözü qədim zamanlarda işlənən *kisi* – «arvad» sözünün müasir variantıdır.³⁶

Küçük hanım xitabının birinci komponenti haqqında maraqlı mülahizələr mövcuddur. Belə ki, görkəmli türkoloq V..İ.Aslanov M.T.Xoutsmanın bu sözü *küç-ün* deminutivi, A.P.Potseluyevskinin nida, A.Q.Qulyamovun səs təqlidi elementi kimi (küc-küç) hesab etdiklərini yazar və çox haqlı olaraq *kiçik // küçük* söz kökünün – *kic* (*i*) olduğunu qeyd edir ki,³⁷ biz də tamamilə bununla razıyıq.

Tədqiqat zamanı toplanan materiallar əsasında bütün türk dillərindəki leksikləşmiş (daşlaşmış) xitabların (əksəriyyəti müraciət

³³ Никифоров Г.Ф. Категория множественности в якутском языке. АКД, М., 1952, с. 7.

³⁴ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., 1953, с.129-130.

³⁵ Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Якутск, 1947, с.102-103.

³⁶ Орузваева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, с.248.

³⁷ Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблемы реконструкции), докторская дисс., Б., 1973, с.26.

formasında işlənən Azərb., türk: *Allah, Yarəbbi // Yarebbi, Xuda*; türkmən: *Taŋrı, Alla, Xuday, Mövlam*; qaqauz: *Allax*; qazax: *Təŋiri (Təŋerə), Alla, Kýday*; qırğız: *Tenqri (Teŋre), Kuday*; qaraqalpaq: *Taŋqri (Təŋre), Kuday*; uyğur: *Xuda, Alla, Təŋre*; tatar: *Təŋre (Təŋrə), Alla, Xoday*; başqırd: *Təŋre (Təŋrə), Alla, Xozay*; tuvin: *Üemüü хайыракан və s.*) sözlərin və *baba, nənə, ata, ana, əmi, dayı, xala, bibi, qardaş, bacı* və s.qohumluq bildirən xitabların türk dillərində tarix boyu keçdiyi semantik proseslərə nəzər salınmış, onların müxtəlif leksik vahidlər şəklində işləndikləri zəngin dil faktları ilə göstərilmişdir. Türk dillərində qızı, cavan qadına özünəməxsus müraciət formalı sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən də danışılmış, bir sıra türk dillərində qan qohumluğu bildirən xitabların (*urduş, uzun, aymax* – yakut) mövcudluğundan və onların Azərbaycan dilindəki leksik paralellərindən də bəhs olunmuşdur.

Türk dillərində maraqlı müraciət formalarından biri də *yengə // yenge* (Azərb. türk); *yenne* (türkmən); *yenqi* (qaqauz); *yanqa* (özbək); *jəŋgə* (uyğur); *yengə // yenka* (başqırd); *yenqe* (qazax); *yenqge* (qaraqalpaq); *jeŋe* (qırğız); *jıŋqə* (tatar); *çenqe* (tuvin); *дъенгэ* (altay); *caŋac* (yakut) – «qardaş arvadı» sözüdür. Krım tatarlarında isə bu söz *enqe, dudu, cenqe* (qazax və qırğız dillərində olduğu kimi), *enqepçe* terminləri ilə ifadə olunur. E.V.Sevortyanın lüğətində də *epçi* - (qadın) söz kökünün olduğu göstərilir.³⁸

A.Memetov isə bu formantın (-*pçe*) təkcə qadın deyil, kişiye məxsus sözlərdə də iştirak etdiyini (*оъапче* - «müəllim», *къудапче* - «quda») və kiçiltmə, əzizləmə şəkilçisi olduğunu, eləcə də fonetik inkişafının bu yolla getdiyini göstərir: *apa+ça>apça>apçe>pçe*.³⁹

Qədim türk-runik yazılı abidələrində *yenge* (qardaş arvadı) sözünün əsl kökünün *yəŋə* olduğu və *yengi* (nəsildə yeni, yəŋə) kimi işləndiyi də göstərilir.⁴⁰

Yengə // yenge sözündən bəhs edərkən qazax, qırğız dillərinin dialektlərində işlənən *teleke* («nəsil davamçısı», «qadın») sözündən də danışmamaq olmaz. *Yenge // yenge* – qardaş arvadına, gəlinə müraciətən deyilirsə, *teleke* də bu dillərin dialektlərində «nəslə davam etdirən gəlin» anlamındadır. V.İ.Aslanov *tələk // telek* sözünün dilimizin qədim yazılı abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» da işləndiyini və *ty* –

³⁸ Севорян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с.287.

³⁹ Меметов А. О терминах родства в крымско-татарском языке //CT, 1980, №6.

⁴⁰ Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблемы реконструкции), докт.дисс., Баку, 1973, с.56.

(«yaradılmaq») kökündən yarandığını gösterir: *toğ*> *doğ*> *törə*> *döl*> *torum* (toxum).⁴¹ Biz də bu etimologiyanın tərəfdarıyıq. Çünkü qazax və qırğız dillərində işlənən və bizim də xitab kimi rast gəldiyimiz *teleke* sözünün birinci komponenti *tel* (*e*) – *töl* // *döl* kökü – ke şəkilçisindən ibarətdir. Bu şəkilçi isə bildiyimiz kimi, türk dillərində yalnız qadınlara aiddir (Bike, Aybike, Akbike və s.). Eləcə də, M.Kaşgarinin lügətində *tür-* «əsas, kök, bir şeyin başlangıcı» mənasında verilir: - *anğng tüpi tüzi kim?* – «Onun əcdadı kimdir, əсли (kökü) haradandır?» [MK, III, 23].

Qırğız dilçisi B.O.Oruzbayeva da *törö* – «doğmaq»; *törtöt* – «doğuş» sözlərinin *tür* – kökündən törədiklərini yazır.⁴² Qeyd etmək lazımdır ki, Altay dilində də *törögön*; tuvin dilində *möpöl* – (qohum) xitablarının, yakut dilindəki *möpym äcä* – «nəsil banisi, əcdad, ulu» sözlərinin də *ty* – kökündən törəndiklərinə heç bir şübhə qalmır. Əgər belədirse, türk dilində xitab kimi işlənən *torun* (nəvə) sözü də *torum* (toxum) sözünün fonetik variantı hesab edilə bilər: *torum* (toxum) // *torun* (nəvə). Bu xitab da türk dilində geniş işlənir: - *Aslan torunum benim*, annene onlar kıydılar (Y.Kemal); - Yaklaşsana, *torunum*, hadi (S.Ali).

Azərbaycan dilində də *yengə* sözü - «gəlini ilk dəfə ər evinə müşayiət edən qadın» kimi işlədir ki, bu da gəlinlə bağlıdır. «Gəlini ər evinə müşayiət edən qadın» sözünə DTS-də, eləcə M.Kaşgaridə *mamu* formasında rast gəlinir (DTC, 335). Deməli, qaqauz dilində xitab kimi işlənən *mama* // *mame* sözlərinin ilk variantının DTS-dəki *mamu* olduğu fərz oluna bilər.

Türk dillərinin leksikasında ləqəb və ayamalarla ifadə olunan xitablar da istisna deyil. Bu cəhətdən türkdilli xalqlar içərisində uyğurlar üstünlük təşkil edir. Türk dillərində zahiri bənzəyişə görə müraciət forması daha xarakterikdir. Etnik xarakterli ləqəblərin də xitab kimi işlənilməsi dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Xitablar cümlədə ekspressiv-emosional çalarlar yaratmaqdə çox güclü qrammatik vasitələrdəndir. T.Ə.Əfəndiyeva haqlı olaraq yazır ki, «... xitablar qiymətverici-xarakterizədici üslubi fiqurlardır».⁴³ Məhz xitablar vasitəsilə danışan dinləyənə öz emosional münasibətlərini

⁴¹ Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблемы ре-конструкции), докт.дисс., Баку, 1973, с.112.

⁴² Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, с.242.

⁴³ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. B., 2001, с.139.

bildirir. Türk dillərində xitabların üslubi imkanları çox rəngarəngdir. Məhz bu rəngarənglik ekspressiv-emosional təsir yaratmağın, eləcə də ifadə vasitələrinin zəngin müxtəlifliyini təmin edir. Türk dillərinin hər birinin canlı danışiq dili üçün müxtəlif ekspressiv-emosional səciyyəli cümlələrin xarakterik olduğundan bəhs edən III fəsil «Türk dillərində xitabların üslubi funksiyaları» adlanır. Bu fəsil beş bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə üslubi-ekspressiv səciyyəli söz və ya hissəciklər, sintaktik təkrar, bədii təyinlərlə, ikinci bölmədə troplarla (epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa), üçüncü bölmədə tabu, evfemizm və disfemizmlərlə, dördüncü bölmədə təqlidi sözlər, alloloqlar və poetik (uydurma) adlarla ifadə olunan xitabların üslubi funksiyalarından danışılır. «Emosional-ekspressiv məzmunlu sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları» adlı beşinci bölmədə alqış, qarğış, söyüş məzmunlu sözlərlə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları rəngarəng dil faktları ilə göstərilir.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri və statistik müddəaları ümümiləşdirilmişdir:

1. Dilin əlvanlıq və rəngarəngliyini, ekspressiv çalarlığını, intonasiya və melodikliyini təmin edən xitablar zəngin *grammatik-leksik* və *semantik-üslubi kateqoriyadır* və bu kateqoriyanı əhatə edən, onun cazibə qüvvəsinin təsirində olan həmhüdud kateqoriyaları araşdırmadan, onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini aşkarlamadan, xitabların obyektiv mahiyyətini açmaq və qrammatik mövqeyini dəqiqləşdirmək qeyri-mümkündür.

Türk dillərində xitabların sintaktik funksiyaları, qrammatik təbiəti haqqında olan fikir müxtəlifliyinin səbəbi onların vokativ və mübtədalar, həmcins cümlə üzvləri (paralel komponentlər), ara söz və əlavələr, adlıq (nominativ) cümlələr, seqmentli konstruksiyalar, elliptik cümlələr və nidalarla qarışdırılması, ya da eyniləşdirilməsi səbəb olmuşdur; çünkü bunlar başqa-başqa sintaktik kateqoriylardır.

2. Xitablar vokativlərdən işləndikləri cümlələrdə sintaktik pərçimlənmənin zəifliyinə görə fərqlənir; vokativlər cümlənin sintaktik quruluşunun bütövlüyünü şərtləndirir, cümlənin əsas kompleksi ilə qaynayıb qarışır. İntonasiya çalarına görə də vokativlər daha zəngindir; onlar sanki nüvə kimi bir və ya bir neçə cümlədə deyilməli olan fikri özündə cəmləyir. Bütün vokativlər xitab ola bilir, bütün xitablar isə həmişə vokativ cümlə kimi işlənə bilmir. Xitablar yalnız yüksək müraciət, çağırış intonasiyası ilə deyilən zaman və kontekstdən də yalnız buna görə fərqləndirildikdə

vokativ səciyyəsinə malik ola bilir.

3. Xitablar da, adlıq cümlələr də ismin adlıq halindadır, ilk baxışdan bitmiş bir fikri ifadə etdikləri duyulsa da, diqqət yetirdikdə, hər ikisinin yaratdıqları məna fərqini görmək olur. Adlıq cümlələrdə isə sadəcə olaraq nəyəsə aid bir informasiya təsvir edilir; cümləyə xas olan predikativlik hadisə və obyektiv gerçəkliyə münasibətdə, yəni modallıqda, bitkin intonasiyada özünü qabarıq göstərir; belə cümlələrdə xəbər də iştirak etmir. Zaman məfhumuna gəlinçə, adlıq cümlələrdə zaman bunlardan sonra gələn cümlənin zamanı ilə (ən çox indiki, qismən də nəqli və keçmiş) müəyyən edilir. Belə cümlələrdə də üçüncü şəxs haqqında danışılır, lakin xitablardan fərqli olaraq adlıq cümlə birinci və ikinci şəxsi ifadə etmir. Xitablarda isə danışanın diqqəti müraciət olunan şəxsə – recipiente yönəlir, işləndikləri cümlələrdə bitmiş bir fikrin ifadəsinə yalnız istiqamət verilir. Xitabların cümlədə yaratdıqları mənalar (təhrik, təhdid, inkar, təəccüb, təəssüf və s.) müxtəlif olsa da, şübhəsiz, hər bir cümlədə kiməsə müraciət duyulur. Xitabların işləndikləri cümlələrdə xəbər müəyyən zamanlarda olur; lakin bu zaman meyarının müraciət edilən zaman anına qətiyyən heç bir təsiri yoxdur.

4. Xitabların həm formaca, həm də bəzən işin icraçısı ilə ekvivalent olması onları mübtədaya da bənzədir; xitabla mübtədanın fərqləndirilməsində çətinlik yaradır. Cümlədə bildirilən hər hansı bir fikir, hadisə, verilən məlumat mübtədaya aid olur, xitab isə heç bir hökmə istinad etmir; o yalnız adresatı bildirir. Hər iki sintaktik kateqoriyanın ismin adlıq halında işlənməsinə baxmayaraq, deyiliş tərzləri də müxtəlifdir. Xitab mübtədaya nisbətən daha yüksək tonla ifadə olunur. Mübtəda cümlənin üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olur, xitablarda isə daha çox məntiqi əlaqə duyulur. Buna görə də mübtəda cümlənin digər üzvlərindən heç bir işaret ilə ayrılmır, xitab isə cümlədəki işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq vergül və nida ilə ayrılır. Xüsusi üslubi məqamlarda isə xitabdan sonra həm sual, həm də nida işaretisi qoyulur, buna səbəb kontekstdə təsvir edilən hadisələrdə intonasiyanın müxtəlif növlərinin birləşməsi tələbidir.

Vurğunun tələbinə görə də mübtədanın yerini dəyişdikdə cümlənin semantikası dəyişir. Xitablarda isə belə hal müşahidə edilmir.

5. Xitabların müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilməsi onu müəyyən mənada cümlə üzvlərinə yaxınlaşdırır. Belə ki, xitablar da həmcins olur və məhz belə həmcins xitablar vasitəsilə danışan dinləyənə müxtəlif çalarlıqlarla müraciət etmək imkanı qazanır. Ara sözlər də xitablar kimi qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar deyil.

Amma onlar xitabdən fərqli olaraq həmcins ola bilmirlər. Bunun əsas səbəbi onların ifadə vasitələrinin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Belə ki, xitab adətən, əsas nitq hissələri kimi çıxış edən sözlərlə, ara sözlər isə əsas nitq hissələri xüsusiyətlərindən məhrum olmuş sözlərlə ifadə olunur. Xitablar tək işləndiyi halda, heç bir suala cavab vermədiyi kimi, həmcins xitablar da heç bir suala cavab vermir. Bu da həmcins xitabları həmcins cümlə üzvlərindən fərqləndirir.

6. Xitabların cümlədə yeri və orfoqrafik xüsusiyətlərinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, müqayisə olunan türk dilləri üçün ümumi bir cəhət odur ki, xitablar daha çox cümlənin əvvəlində gəlir. Bu isə hər şeydən əvvəl, xitabın kommunikativ funksiyası – danışanın resipiyyentlə (müraciət olunan obyektlə) ünsiyyət yaratma cəhdidə ilə əlaqədardır.

7. Türk dillərində xitabların fərqləndirici əlamətləri onların qrammatik ifadə vasitələrində də təzahür edir: isimlərlə ifadə olunan xitablarda çuvaş dilindən başqa, bütün türk dillərində – lar, - lər kəmiyyət göstəricisi daha çox işlənir. Xitablar substantivləşə bilən bütün sıfətlərlə (ən çox əlamət və keyfiyyət, az hallarda isə rəng, dad, ölçü, həcm, dərəcə bildirənlərlə) ifadə olunur. Türk dillərində fonomorfoloji yolla əmələ gələn sıfətlərin geniş yayılmasına baxmayaraq, onlarla ifadə olunan xitablara daha çox oğuz qrupuna daxil olan dillərdə (Türkmən dili istisnalıq təşkil edir) təsadüf olunur.

Tədqiqatın nəticələri onu da deməyə imkan verir ki, türk dillərində daha çox sıra sayı ilə, qismən isə qeyri-müəyyən saylarla ifadə olunan xitablara (Azərbaycan dilində) təsadüf olunur. Bu faktın digər türk dillərində müşahidə edilməməsi həmin dillərdə substantivləşmə hallarının az olması və yaxud heç olmaması ilə əlaqələndirilməlidir.

Əvəzliklərlə ifadə olunan xitablar türk dillərində müxtəlif cür işlənir. Belə ki, «sən» və «siz» əvəzlikləri ilə ifadə olunan xitablar bütün türk dillərində; qeyri-müəyyən əvəzliklərlə ifadə olunan xitablar Azərbaycan, türk, özbək, qismən də qaqauz dillərində; qayıdış əvəzlikləri ilə ifadə olunan xitablar Azərbaycan və qaqauz dillərində daha işləkdir. Müşahidələr türk dillərində feli sıfətlərlə yanaşı, məsdərlərin də substantivləşərək xitab rolunda işləndiyini (Azərbaycan və türk dillərində) göstərir.

8. Türk dillərindəki leksikləşmiş xitabların böyük əksəriyyəti (*Allah, nənə, baba, ata, ana, qız, oğul, qardaş, ər, qadın, yengə, gəlin, qayın, quda, baldız, xala, bibi, xanım* və s.) qədim türk dövründən mövcud olmuşdur; qohumluq bildirən leksik xitabların digər qismi türk

dillərinin differensiallaşaraq müəyyən qruplara ayrılması prosesindən sonra formallaşmışdır (*torun, teyze, dayza, mamı, badika, babalık, analık, görümce* və s.).

9. Türk dillərindəki bədii xitablar, əsasən substantivləşən bədii təyinlərlə – məcazin ən çox yayılan növü olan epitetlərlə daha çox ifadə olunur ki, belə olan xitabların bədii ədəbiyyatda personajların daxili aləmlərinin açılmasındakı rolu əvəzsizdir. Xitablar müxtəlif türk dillərində prozopopeya, genişlənmiş silsiləvari – ritorik xitablar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, tabu, evfemizm, disfemizm, ellipsis, təqlidi sözlər, sintaktik təkrarlar, alloloqlar, antifrazislər, poetik adlar, və s. üslubi fiqurlar rolunda çıxış etməklə obrazlılığı xidmət edir, kontekstdə nitqin ifadəli olmasına zəmin yaradır. Bir sıra emosiyalı (alqış, qarğış, söyüş məzmunlu) xitablar obrazların psixoloji durumları ilə daha çox bağlı olur və belə xitablar insan psixologiyasının açarı rolunu çox məharətlə ifa edən üslubi fiqurlardandır. Bu cür xitablar ən çox bədii ədəbiyyatda işlədir; lirik poeziya nümunələrində isə belə xitablara nadir hallarda təsadüf olunur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Türk dillərində xitab. Monoqrafiya. Bakı: Nurlan, 2007, - 200 s.
2. Oğuz qrupu türk dillərində xitabların bəzi xüsusiyyətləri. Oktjabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi (Gənc dilçilərin elmi əsərləri), Bakı, 1987, s. 95-99.
3. Oğuz qrupu türk dillərində nitq əlaqəsinin yaradılmasında xitablar xüsusi vasitə kimi. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri (Elmi-metodik konfransın materialları), Bakı, 1988, s. 161-162.
4. Azərbaycan dilində xitabların üslubi funksiyaları (digər oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə). Azərbaycan dili müasir mərhələdə (Gənc dilçilərin II respublika konfransının materialları). Bakı, 1990, s.85-86.
5. Xitab. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli grammatikası, III hissə, Sintaksis, Bakı, 2002, s. 60-65.
6. Oğuz qrupu türk dillərində xitabla vokativlərin həmhüduluğu. Tədqiqlər. Görkəmli türkoloq, şərqşünas, dil tarixçisi, tərcüməçi, f.e.d., prof., V.İ.Aslanovun 75 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2003, s.151-155.

7. Hitablar ve hemhüdut ulamlar. Ümummilli əbədi liderimiz H.Əliyevin əziz xatirəsinə və 28 may – Respublika günüñə həsr olunmuş Dünyada yeni inkişaf meylləri istiqamətində Türk dünyası, Azərbaycan və Türkiyə beynəlxalq elmi-praktik simpoziumun materialları. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Türk Dünyası Araşdırmları Vəqfi, Türk Dünyası İşlətmə Fakültəsi. Bakı, 2004, s.197.
 8. Türk dillərində xitabların kontekstual-semantik xüsusiyyətləri. Dilçilik məsələləri-3, Bakı, 2005, s. 62-66.
 9. Türk dillərində emosional-ekspressiv sözlərlə ifadə olunan xitablar sintaktik-üslubi fiqurlar kimi. Tədqiqlər-1., Bakı, 2006.

Wesley

The Address in the Turkish Languages

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the address in the Turkish languages. The research work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

The actuality, the aims and purposes, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the theme is shown and the structure and approbation of the research work is informed about in the introduction. The theoretical problems connecting with the theme are analyzed here, the significance of comparative study of addresses with the other Turkic languages is dealt with, the objective and syntactic essence of the address is explained and cleared up here as well.

The first chapter is entitled "The Address and Similar Categories in the Turkish languages". Here the research history of the address is analysed, its place and position in linguistics is studied widely. The similar and different features of the address to its equivalent categories (vocatives, nominative sentences, subjects, the homogenous members of the sentence, interjections, parenthetical words, appositions) have been found out as well.

The second chapter is titled "Lexico-Semantic Peculiarities and the Means of the Expression of the Address in the Turkish languages". The expression of address with the different parts of speech have been given on the basis of a lot of examples and the lexico-semantic peculiarities of the address in the Turkish languages have been dealt with in this chapter.

In the third chapter entitled "The Stylistic Peculiarities of the Address in the Turkish Languages" it is proved that the address is one of the most impressive grammatical means which can create expressive-emotional shades.

The scientific-theoretical results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ШЕКЕР АБДУЛКЕРИМ кызы ОРУДЖЕВА

ОБРАЩЕНИЕ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

10.02.06 - Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени кандидата
филологических наук

БАКУ - 2007